

KEVIN PRENGER

VAN KINDERWIEG TOT SOLDATENGRAF

ONDERWIJS EN INDOCTRINATIE
IN HITLERS DUITSLAND

JUST
PUBLISHERS

Inleiding

Pinoccio in omgekeerde volgorde

Zonder uniform voelde Joe Grant zich bijna naakt op zijn werkplek in Burbank, Californië. Aan het begin van elke werkdag moest hij zich bij een bewaker vervoegen met een speciaal identiteitsbewijs. Zowel binnen als buiten liepen mannen rond in legergroene uniforms. Het naastgelegen fabriekscomplex van vliegtuigfabrikant Lockheed was bedekt met camouflagedoeken die de locatie van bovenaf deden lijken op een plattelandsgebied, compleet met bomen en huizen. Na de Japanse aanval op de Amerikaanse marinehaven Pearl Harbor op 7 december 1941 traden miljoenen Amerikaanse mannen in militaire dienst, om te vechten tegen het Japanse Keizerrijk en zijn bondgenoot nazi-Duitsland, maar Joe Grant kon zijn burgerkloffie aanhouden, ook al was hij in 1941 drieëndertig geworden en dus nog jong genoeg om mee te vechten. De bijdrage van Grant aan de oorlog bestond uit hetzelfde werk als hij voor de oorlog al deed. Hij tekende Mickey Mouse en andere Disneyfiguren. Sinds 1933 was hij in dienst van Walt Disney Productions. In de 'Golden Age' (1937-1942) van de succesvolle tekenfilmstudio werkte hij mee aan onder andere *Fantasia* (1940) en *Dombo* (1941).

In oorlogstijd legde Disney alle reguliere projecten stil om de in 1939 geopende studio in Burbank volledig ten dienste te kunnen stellen van de geallieerde oorlogsinzet. Mickey, Donald, Pluto en andere karakters moesten hun aandeel leveren aan de geallieerde overwinning. Ze fungeerden in vele korte en langere animatiefilms, die bedoeld waren om zowel Amerikaanse militairen als het thuisfront voor te lichten over aan de oorlog gerelateerde onderwerpen, zoals het hergebruik van schaarse materialen, het aanschaffen van oorlogsobligaties en democratische waarden. Grant was bij verschillende van deze producties betrokken, waaronder

Der Fuehrer's Face (1942) waarin Donald Duck figureerde als een door de nazidictatuur afgebeulde arbeider in een munitiefabriek.

Een andere productie waaraan Joe Grant als schrijver bijdroeg, vertolkte nog minder de sprookjeswereld van Disney. Behalve aan de manier waarop de personages werden getekend, is de film amper nog herkenbaar als het werk van de studio. Dat komt niet alleen doordat bekende karakters ontbreken, maar ook door het gevoel van dreiging dat opgeroepen wordt. *Education for Death* was geen vrolijke animatiefilm met een goede afloop, maar een propaganda-film van ongeveer 10 minuten die de indoctrinatie van jonge mensen in nazi-Duitsland toonde, vanaf het moment dat een jongen geboren wordt tot het moment dat hij oud genoeg is om in Hitlers leger te vechten. Met de productie, die meer een geanimeerde documentaire was dan een traditionele tekenfilm, werd volgens Grant voor een Amerikaans publiek zichtbaar gemaakt 'wat er gaande was' in nazi-Duitsland. Er was volgens hem 'geen betere manier' om dat te doen dan door middel van animatie. Wanneer je een muis kon laten toveren en een olifant kon laten vliegen, moest het ook lukken om het opgroeien in nazi-Duitsland in beeld te brengen.

Na de openingstitel, begeleid door onheilspellende muziek, klinkt de donkere stem van de presentator die zegt: '*What makes a Nazi? How does he get that way?*' Om dit te beantwoorden wordt het leven van Hans in beeld gebracht, beginnend bij de aangifte van zijn geboorte door zijn ouders. Zij moeten een ambtenaar in uniform, van wie slechts de dreigende schaduw zichtbaar is, verzekeren dat hun kind van zuivere Arische afstamming is en krijgen een paspoort met daarop plaats voor de namen van twaalf kinderen, want 'Duitsland heeft soldaten nodig', legt de commentator uit. Als geschenk krijgen ze een exemplaar van 'Duitslands bestseller', Hitlers *Mein Kampf*. Ter illustratie van het verblijf van de kleine Hans op de *Kindergarten* (kleuterschool) wordt een naziversie van het sprookje van Doornroosje getoond. Hierin verbeeldt de boze heks de democratie en staat de prinses die door haar vloek in slaap wordt gebracht symbool voor Duitsland. In plaats van een beeldschone jonge dame is de schone slaapster een corpulente blondine

met een gehoornde helm op haar hoofd en een lege bierpul in haar handen. De prins die haar met een kus wekt, is een raaskallende Adolf Hitler die de dikke dame na veel wederzijds 'Heil'-geroep met grote moeite op zijn paard tilt en meeneemt.

Als Hans iets ouder is, heeft hij geleerd de Hitlergroet te brengen. Wanneer het ventje ziek is, dreigt een nazivertegenwoordiger hem bij zijn moeder weg te halen. Hij zegt dreigend dat 'deze sentimentele onzin moet ophouden', omdat Hans anders geen goede soldaat zal worden. Hans herstelt en gaat naar de basisschool waar hij een les over de natuur krijgt. Een onbehouwen leraar in nazi-uniform tekent op het schoolbord een konijn en een vos, die tot leven komen. Als de vos het konijn opeet heeft Hans medelijden met het 'arme konijntje', wat een woede-uitbarsting bij de docent teweegbrengt. Het konijn is een zwakkeling en een lafaard en daarvoor is in Hitler-Duitsland geen plek. Zoals de vos het konijn opeet, zo zal Duitsland alle zwakke landen vernietigen, legt de leraar uit, gevolgd door een enthousiast 'Sieg Heil' van zijn leerlingen. 'Wij zijn het Noordse ras en alle andere volkeren zullen onze slaven zijn', roept de rood aangelopen nazibullebak uit. 'We zijn onoverwinnelijk, we zijn voor niemand bang!'

Onder begeleiding van beangstigende muziek zien we daarna hoe bruinhemden marcheren met fakkels en hoe boeken van Einstein, Spinoza en Voltaire op de brandstapel worden gesmeten. Daarna wordt de Bijbel vervangen door *Mein Kampf* en Christus aan het kruis door een met een hakenkruis versierd zwaard. Een glas-in-loodraam van een kerk wordt ingegooid met een baksteen. Hans groeit op tot jongeman, terwijl hij steeds maar marcheert en de Hitlergroet brengt. 'In hem is geen zaadje van hoop, plezier, tolerantie of mededogen geplant', vertelt de presentator terwijl Hans uiteindelijk het uniform van de Duitse *Wehrmacht* draagt. Eindelijk is hij een 'goede nazi'. 'Hij ziet niets anders dan de partij wil dat hij ziet, hij zegt niets anders dan de partij wil dat hij zegt en hij doet niets anders dan de partij wil dat hij doet. En zo marcheert hij met miljoenen kameraden, de rechten van anderen vertrappend... voor nu is zijn opleiding compleet. *His education... for death.*' En terwijl de commentator deze woorden uitspreekt, veranderen de

marcherende soldaten in houten kruizen waarop een hakenkruis is getekend en een legerhelm rust, de graven van Hitlers gesneuvelde strijders. Deze weg, van geboorte tot soldatengraf, werd door het Amerikaanse magazine *Time* 'een soort Pinoccio in omgekeerde volgorde' genoemd.¹

Disney's *Education for Death* kwam uit op 15 januari 1943 en moest zowel Amerikaanse militairen als het thuisfront tonen tegen welke ideologische vijand Amerika het in Europa opnam. Disney-kenner John Baxter beschrijft in zijn boek *Disney During World War II* de film als 'een vreemde mix van opgewekte satire en somber drama' die abrupt eindigt 'met een ijzingwekkend effect'. Baxter concludeert dat het verhaal van de kleine Hans voor Hollywoodpropaganda ongebruikelijk was, 'omdat het hem afbeeldt als een tragisch slachtoffer van zijn eigen cultuur. Hoewel alle sympathie voor Hans verdampt zodra hij transformeert, hielp het zien van het nazificatieproces aan de hand van het voorbeeld van een verder normaal jongetje het nieuwsgierige Amerikaanse publiek uit te leggen hoe het mogelijk was dat een hele natie ten prooi viel aan nazi-waanzin.'²

Op de vraag of *Education for Death* en andere animaties waaraan hij in oorlogstijd meewerkte het gewenste effect hadden, antwoordde Joe Grant bescheiden dat hij en zijn collega's zich dat indertijd soms ook afvroegen, maar dat ze slechts hun werk deden. De animator droeg na de oorlog onder andere nog bij aan *Alice in Wonderland* (1951) en *Pocahontas* (1995) en stierf in 2005 aan de tekentafel in zijn thuisstudio.

Education for Death was geïnspireerd op het gelijknamige boek van de Amerikaan Gregor Ziemer. Het verscheen in 1941 voordat Amerika zich aan geallieerde zijde mengde in de Tweede Wereldoorlog. De schrijver was kort voor het uitbreken van de oorlog teruggekeerd naar de Verenigde Staten. Daarvoor was hij elf jaar lang directeur van de Amerikaanse school in Berlijn geweest. Hier kregen de kinderen van Amerikaanse en internationale expats Engels-talig, Amerikaans onderwijs. In het laatste jaar van zijn verblijf in Berlijn onderzocht Ziemer het onderwijs in nazi-Duitsland met

zijn door Disney verfilmde boek als resultaat. Het werd ook verwerkt tot Hollywood-speelfilm, getiteld *Hitler's Children*. Een Californische krant noemde de film 'een levendige weergave van hoe de overwinning van Hitler eruit zou zien', gebaseerd op 'de sensationele bestseller'.³

De naam van Gregor Ziemer dook in 1946 weer op tijdens het Internationale Tribunaal van Neurenberg. Tweeëntwintig nazikopstukken stonden van 20 november 1945 tot 1 oktober 1946 terecht voor onder andere oorlogsmisdaden en misdaden tegen de menselijkheid. Een van de beschuldigen was Baldur von Schirach, die van 1931 tot 1940 de functie van *Reichsjugendführer* (rijksjeugdleider) bekleedde. In die hoedanigheid had hij de leiding over de Hitlerjugend,⁴ de nationaalsocialistische jeugdbeweging. Fragmenten uit *Education for Death* maakten deel uit van de bewijslast tegen hem. De teksten moesten bewijzen dat zowel binnen het onderwijs in nazi-Duitsland als binnen de Hitlerjugend kinderen werden klaargestoomd tot het voeren van oorlog. Schirach liet op 23 mei 1946 tijdens een door zijn verdediger uitgevoerd kruisverhoor weten, dat hij vond dat *Education for Death* meer waarde had 'als propaganda dan als een onpartijdig oordeel'. Bij monde van zijn advocaat liet hij weten het 'een duidelijk opruiend stuk' te vinden.⁵

Zelfs in zijn slotverklaring verwees de beklagde opnieuw naar Ziemers boek. Hij ontkende dat hij de jeugd door zijn opvoedkundige werk had geïndoctrineerd en hun zielen had vergiftigd, zoals de Britse aanklager hem verweet. Volgens Schirach was de jeugd niet op de hoogte van 'de ontelbare wreedheden die door Duitsers werden begaan' en had ze de oorlog nooit gewild. Binnen de nazi-jeugdbeweging was volgens hem 'onbaatzuchtige kameraadschap' het credo geweest. 'Trouw aan het vaderland, plezier in sport en een oprechte verstandhouding met de jeugd van andere landen' waren de belangrijkste doelen van de trainingen van de Hitlerjugend.⁶

Gregor Ziemer kon zich niet verdedigen tegen de woorden van Baldur von Schirach, want hij werd niet als getuige opgeroepen in de rechtszaal. Schirachs beschuldigingen dat hij een leugenaar en Duitslandhater was, bleven daarom onbeantwoord in de proces-

stukken. Aan Ziemers ervaringen in nazi-Duitsland werd na de oorlog nauwelijks nog aandacht besteed. Dat terwijl hij verslaggever was van de opkomst, vooroorlogse machtsjaren en ondergang van Hitlers Duitsland en dankzij wiens werk vele Amerikaanse burgers en militairen leerden over de misdaden en gevaren van het nationaalsocialistische Duitsland.

Wie is de man achter *Education for Death* en hoe verliep zijn jarenlange verblijf in het Derde Rijk?

In dit boek maken we kennis met Gregor Ziemer. Een biografie is dit niet, want het onderwijs en de indoctrinatie van de jeugd in nazi-Duitsland waarin Ziemer zich ook verdiepte, staan centraal. Het verhaal van de Hitlerjugend is al vaker verteld, maar de beïnvloeding van de jeugd ging veel verder dan binnen deze jeugdbeweging alleen. Haast elk facet van het leven van kinderen en jongeren werd gebruikt om van hen overtuigde nazi's te maken: van speelgoed en kinderboeken tot kinderliedjes en speelfilms. Er was geen schoolvak of studierichting die ontkwam aan beïnvloeding door de nazileer. Zelfs een gezelschapsspel en een poppenkastvoorstelling verloren in de nazitijd hun onschuld.

Behalve Schirach spelen in dit boek ook verschillende andere uitvoerders van de jeugdpolitiek in nazi-Duitsland een rol, zoals leraren. Naast Ziemer worden andere waarnemers aangehaald, onder wie Erika Mann, de dochter van de grote Duitse schrijver en Nobelprijswinnaar Thomas Mann. Met haar in 1938 verschenen boek *School for Barbarians: Education Under the Nazis* gaf ze een ontluisterend beeld van hoe het onderwijs in haar geboorteland door de nazi's werd besmet met antidemocratische waarden. Een Joodse neef van haar, Klaus H. Pringsheim, was leerling van Ziemers school. In 1938 publiceerde de Nederlandse lerares en doctoranda Ada Kersbergen haar brochure *Onderwijs en nationaalsocialisme* waaruit hier eveneens informatie wordt geput. Daarnaast zijn verschillende andere bronnen aangehaald, zoals een studie naar het onderwijs in de nazitijd in Hamburg en in een meisjeslyceum in Osnabrück.

De stem van Duitse kinderen en jongeren kan niet genegeerd worden. In veel boeken en documentaires over opgroeien in Hit-

lers Duitsland wordt gebruikt gemaakt van getuigenissen van na de oorlog. Dat is bijvoorbeeld het geval in het in 2000 gepubliceerde boek *Hitlers Kinder* van Guido Knopp en de bijbehorende televisie-documentaire waarvoor meer dan duizend Duitsers werden geïnterviewd over hun jeugd in de periode 1933-1945. Deze terugblikken zijn vermoedelijk door het verstrijken van de tijd beïnvloed. Het menselijke geheugen is niet onfeilbaar. De geïnterviewden zullen bovendien onder invloed van de verandering van normen en waarden in het democratische Duitsland anders naar hun eigen rol zijn gaan kijken. Weliswaar worden in dit boek ook enkele naoorlogse getuigenissen aangehaald, onder andere uit het werk van Knopp, maar een belangrijker rol is weggelegd voor drie egodocumenten die zijn vastgelegd op het moment zelf.

Deze dagboeken van Duitse jongeren zijn alle drie recent gepubliceerd. In het in 2016 onder redactie van André Postert uitgebrachte boek *Hitlerjunge Schall* zijn de dagboek aantekeningen van Franz Albrecht Schall opgenomen. Hij schreef deze van 1928 tot 1935. In Altenburg in Thüringen maakte hij de strijd om de macht van de nazi's mee als enthousiast lid van de Hitlerjugend. Günther Roos uit Brühl in Noordrijn-Westfalen begon pas in 1939 met het noteren van zijn dagelijkse ervaringen. Zijn notities en verhaal werden in 2017 onder redactie van Martin Rütther uitgebracht onder de titel "*Macht will ich haben!*". De publicatie geeft een indruk van hoe een jongeman uit het *Jungvolk*, de jeugdafdeling voor jongens van tien tot veertien jaar oud, de oorlog beleefde. Voor het vrouwelijke perspectief is gebruik gemaakt van *Kriegstagebuch einer jungen Nationalistin*, onder redactie van Sven Keller, dat de dagboekteksten bevat van Wolfhilde von König uit München. Evenals Günther Roos begon zij in 1939 met het bijhouden van een dagboek en ze hield dat vol tot 1946. De Beierse klom op tot leidster van de *Jungmädels*, de afdeling voor meisjes van tien tot veertien jaar oud, en was actief binnen de *Gesundheitsdienst* van de Hitlerjugend, de medische dienst van de nazi-jeugdbeweging. Hun ervaringen geven een indruk uit de eerste hand van het jeugdleven in de nazidictatuur.

Een vierde egodocument dat hier wordt benut, is het boek

Thousand and Ten Days of Hitler uit 1940. Het werd geschreven door Patsy Ziemer, de op het moment van publicatie twaalfjarige dochter van Gregor Ziemer en zijn echtgenote Edna. Zij was erbij gedurende alle jaren dat haar ouders in Berlijn verbleven. Haar boek, dat ze op voorstel en met medewerking van haar vader schreef, bevat een unieke kijk op nazi-Duitsland door de ogen van een jong meisje dat vanwege haar Amerikaanse nationaliteit niet ten prooi viel aan de indoctrinatie die haar Duitse leeftijdsgenootjes wel trof. Haar verslag vormt een waardevolle aanvulling op dat van haar vader.

De verhalen van al deze personen, aangevuld met andere getuigenissen, feiten en observaties, creëren een beeld van het onderwijs en de indoctrinatie van de jeugd in nazi-Duitsland vanuit een breder perspectief. Niet alleen gaat het erover door wie en hoe jongeren gekneet werden tot modelnazi's, maar ook zien we hoe deze gehersenspoelde generatie zich na de oorlog verhield ten opzichte van de democratie, een bestuursvorm die zij nooit gekend had. Lukte het hen om afstand te nemen van de eerder geleerde lessen? Gregor Ziemer zag in 1945 de terugkeer van jonge nazi's in de democratische samenleving als een van de grootste bedreigingen voor een stabiele vrede. Niet elke jongere en elke opvoeder in het Derde Rijk liep echter even gewillig achter de meute aan. Zelfs in de dictatuur was er ruimte voor verzet. Het is belangrijk om het individu te blijven zien, ook dat van de jeugdigen die wel enthousiast het nationaalsocialisme omarmden en Hitler als hun grote held zagen. Hoe lukte het de nazi's om hen, zoals Hans in de Disneyfilm, zo massaal voor hun karretje te spannen, vaak met de dood tot gevolg?

1

Kampfzeit

De geest van Langemarck

De Duitse aanval op 10 en 11 november 1914 had beslissend moeten zijn tijdens de Eerste Slag om Ieper. Als het front bij de Belgische stad Ieper doorbroken werd, lagen de Franse havensteden aan Het Kanaal binnen handbereik. Een van de locaties waar op 10 november Duitse troepen zich klaarmaakten om de vijandelijke linies te bestormen was Bikschote, ten noorden van Ieper. De troepen bestonden uit reservekorpsen die in augustus waren opgericht en voor een deel bestonden uit jonge vrijwilligers. Jonge Duitsers hadden zich bij het aanbreken van de oorlog in groten getale gemeld om mee te vechten, vaak aangespoord door hun leraren. Ze wisten niet anders dan dat oorlog voeren een plicht was voor elke patriotische Duitser. Opgegroeid met de geschiedenislessen over de zege van de Frans-Duitse Oorlog (1870-1871) dachten de scholieren, studenten en jonge werkenden dat ook deze oorlog spoedig zou eindigen, met eeuwige roem voor henzelf, als de zegevierende strijders.

Of de mannen op het moment dat ze hun aanval inzetten nog steeds zo enthousiast waren, valt te betwijfelen. Het was mistig die dag en ploeterend door modderige akkers trokken ze op in de richting van de onzichtbare vijand. Als er al sprake was geweest van een zelfverzekerde strijdgeest, dan werd die de kop ingedrukt toen de oprukkende Duitsers onder vuur genomen werden door vijandelijke artillerie en machinegeweren. Tussen de kakofonie van het geluid van granaatinslagen en geweervuur klonk al gauw het geschreeuw van gewonde en stervende kameraden. De Duitse 'groentjes' waren niet opgewassen tegen de ervaren Britse militai-